

9(566)

4-37

Գ. ԿԱՅԱՐՈՎ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԵՎ ՀԱՅԿԱԿԱՆ
ՀԱՐՅԸ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՅ ԱՌԱՋ ԵՎ
ՀԵՏՈ

7 ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ
ԹԱՆԳԱՐԱՆ-ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԵՎ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՅԸ
ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՑ ԱՌԱՋ ԵՎ ՀԵՏՈ
ԳԱՎՐԻԼ ԿԱՅԱՐՈՎԻ ԱՌԱՋԱԲԱՆՈՎ

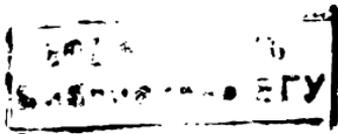
ՕՏԱՐ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ԵՎ
ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Մատենաշար

թիվ 7

Գ. ԿԱՅԱՐՈՎ

Հայաստանը և հայկական հարցը
պատերազմից առաջ և հետո

181246

2501828976

Բուլղարերենից թարգմանեց,
ներածությունը և ծանոթագրություն-
ները գրեց ԿԱՐՈ Հ. ՃԻՆԳՈԶՅԱՆԸ

Խմբագիր՝

Լ. Ա. ԲԱՐՍԵՂՅԱՆ

ԹԱՐԳՄԱՆՉԻ ԿՈՂՄԻՑ

Այս աշխատության հրատարակությունը նախաձեռնել և առաջարանը գրել է բուլղար անվանի հնագետ և պատմաբան, Բուլղարիայի գիտությունների ակադեմիայի իսկական անդամ, եվրոպական մի շարք երկրների ակադեմիաների և գիտական ընկերությունների անդամ, հայ ժողովրդի մեծ բարեկամ դոկտոր-պրոֆեսոր Գավրիլ Կացարովը:

Գ. Կացարովը ծնվել է 1874-ին Բուլղարիայի Կոպրիվշտիցա քաղաքում: Միջնակարգ կրթությունը ստացել է Սոֆիայի գիմնազիայում: 1890-ին ավարտել է Լայպցիգի (Գերմանիա) համալսարանի դասական բանասիրության և հին պատմության բաժինը: 1910-1943թ.թ. պաշտոնավարել է Սոֆիայի համալսարանում, որպես հին պատմության պրոֆեսոր: 1927-1928թ.թ. նույն համալսարանի ռեկտորն էր: 1910-1943թ.թ. գլխավորել է Բուլղարիայի հնագիտության ինստիտուտը: Հանդիսացել է Բուլղարիայի պատմության և հնագիտության ընկերությունների հիմնադիրն ու ղեկավարը:

Գ. Կացարովը նշանակալի ավանդ ունի հին աշխարհի, մասնավորապես Թրակիայի և Մակեդոնիայի հնագույն շրջանի պատմության ուսումնասիրման ասպարեզում: Միջազգային ճանաչում է ձեռք բերել որպես հին Թրակիայի կրոնի պատմության մասնագետ: Նրա առավել արժեքավոր աշխատություններն են «Ներդրում Սոֆիայի հին պատմության մեջ» (1910թ.), «Հին թրակիացիների կենցաղն ըստ դասական գրողների» (1912թ.), «Պեոնիա» (1921թ.), «Փիլիպպոս 2-րդ սակեդոնացի թագավորը» (1922, 1933թ.թ.), «Թրակիացիների կրոնը» (1936թ., գերմաներեն), «Թրակիական հեծյալ աստծո բարձրաբանդակ պատկերները» (1938թ., գերմաներեն): Դիմիտրովյան մրցանակի դափնեկիր էր: Մահացել է 1958թ. Սոֆիայում:

Գ. Կացարովը մեծ հետաքրքրություն է ցուցաբերել հայ ժողովրդի հին և նորագույն շրջանի պատմության, նրա

որերգական ճակատագրի և հատկապես Հայկական հարցի ծագման ու զարգացման նկատմամբ: Նրա բեղմնավոր գրչին են պատկանում «Հին Հայաստանը և հայ ժողովրդի ծագումը», «Պատմական կապերը Բուլղարիայի և Հայաստանի միջև», «Բուլղարիան և Հայաստանը», «Պատմական Հայաստանի աշխարհագրական դիրքը» և այլ հոդվածներ ու հրապարակումներ, որոնք լույս են տեսել բուլղարական և բուլղարահայ պարբերականներում:

Իր հրապարակումներում անվանի գիտնականը հավուր պատշաճի անդրադարձել է նաև հին Հայաստանի և հայ ժողովրդի ծագման ու կազմավորման խնդիրներին, և գտել, որ մեր թվարկությունից երկու հազարամյակ առաջ հայերը եղել են Բալկանյան թերակղզու մեծ մասում ապրող թրակա-փռյուզական ցեղերի մի հատվածը, որը զբաղեցրել է նշված թերակղզու զգալի մասը: Այնուհետև հայերը գաղթել են Փոքր Ասիա՝ հայկական բարձրավանդակ և այստեղ հաստատել իրենց մնայուն օջախը: Հենվելով հայ, բուլղար և օտար պատմիչների վկայությունների վրա, Կացարովը հավաստում է, որ միջնադարյան Բուլղարիայի Սամուիլ թագավորը (մահ. 1014թ.) և իր գերդաստանը եղել է հայազգի, որ հայոց պավլիկյան շարժումը իր որոշակի կնիքն է դրել միջնադարյան Բուլղարիայում ծագած Բոզոմիլյան ուսմունքի վրա, որ հայկական եկեղեցական ճարտարապետությունը իր ազդեցությունն է թողել Բուլղարիայում նույնանման կառույցների վրա (օրինակ Պլովդիվի մոտակայքում գտնվող Բաչկովոյի վանքը, Պերուշտիցայի «Կարմիր եկեղեցին» և այլն):

Մեր կողմից թարգմանված աշխատության, որը լույս է տեսել 1927 թվականին Սոֆիայում¹, շապիկի վրա չի նշված հեղինակի անունը, և այն ընթերցողին է ներկայացվում որպես Գ.Կացարովի առաջաբանով և խմբագրու-

¹ Армения и арменският въпрос преди и след войната. С предговор от Проф. Доктор Гаврил И. Кацаров. Издание на Българо-Арменското дружество. София, 1927.

թյամբ հրատարակված գիրք: Գրքի առաջաբանը և Հայաստանի ու հայերի մասին Կազարովի բազմաթիվ այլ հոդվածները թույլ են տալիս ենթադրելու, որ անվանի գիտնականի անունը սերտորեն կապված է գրքի ստեղծման և հրատարակության հետ:

1894-1896թ.թ. Թուրքիայում իրականացված հայկական ջարդերի և, առավելապես, 1915-1922թ.թ. Արևմտյան Հայաստանում և Օսմանյան կայսրության մյուս հայաշատ վայրերում սանձազերծված սարսափելի կոտորածներից հետո, Բուլղարիան լայնորեն բաց է անում իր հյուրընկալ դռները, որտեղ ապաստան գտան շուրջ 40-50 հազար հայեր: Բուլղարիայում ընձեռնված արտոնությունների շնորհիվ շուտով կայունանում և աշխուժանում է հայկական համայնքի սոցիալական ու ազգային-մշակութային կյանքը, որն իր վրա է հրավիրում բուլղար առաջադեմ գրողների ու մտավորականության հետաքրքրությունը: 1897 թվին հրապարակ է իջնում բուլղար գրող, պատմաբան և հրապարակախոս Դիմիտր Սպիրովի «Հայաստանը և սուլթան Աբդուլ Համիտը» գիրքը¹: Այս շրջանում է որ բուլղար մեծ բանաստեղծ Պեյո Յավորովը հնչեցրեց իր «Հայեր» նշանավոր եղերգությունը: Բուլղարերեն լեզվով հրատարակվեցին Ռ. Պատկանյանի «Արաքսի արտասունքը» հանրահայտ բանաստեղծությունը, Բաֆֆու «Ջալալեդդինը», Լևոն Լարենցի հայրենասիրական երգերը և այլ հայազգի գրողների մի շարք երկերը:

Հետագայում հայ-բուլղարական հարաբերությունները այնքան են սերտանում, որ 1927-ին Սոֆիայում հիմնադրվում է «Բուլղար-հայկական ընկերությունը», որի նախագահն է դառնում պրոֆեսոր Գավրիլ Կազարովը: Այս ընտրությունը պատահական չէր: Անվանի գիտնականն աչքի էր ընկնում բարձր հումանիզմով և անսքող հայասիրությամբ:

Ինչպես նկատելի է այս գրքի Կազարովի առաջա-

¹ Դ. Սպիրով, Հայերի սարսափելի կոտորածները (1894-1896թ.թ.), Երևան, 1997: Թարգմանությունը բուլղարերենից և առաջաբանը Կ. Հ. Ընկերության:

քանից, վերոհիշյալ ընկերության հիմնական նպատակն էր ամեն կերպ սատարել երկու բախտակից ժողովուրդների հոգևոր մտերմացմանը, օգնել նրանց ծանոթանալու հայ ժողովրդի ստեղծած հոգևոր մշակույթի հարուստ գանձարանին՝ գրականությանը և նրա փառավոր անցյալի պատմությանը: Ուստի ընկերությունը իր առջև խնդիր էր դնում հրատարակելու մի շարք հանրամատչելի գրքույկների մատենաշար, որից առաջինը հենց ներկա ուսումնասիրությունն էր: Կացարովը գտնում էր, որ այս գրքում արժարժված Հայկական հարցի հետ աղերսվող խնդիրները հույժ հրատապ են, հետևաբար արժանի են հայ և բուլղար ընթերցողների լայն շրջանի ուշադրությանը:

Հեղինակը հանգամանորեն անդրադառնում է Հայաստանի և հայ ժողովրդի ողբերգական ճակատագրի նախապատմությանը և փորձում է խորանալ հայ ժողովրդի թշվառության պատմական դրդապատճառների մեջ: Նախ, ինչու՞ էր հայերի հայրենիքը՝ Հայկական լեռնաշխարհը, միշտ էլ կռվախնձոր և ոտնակոխ է դարձել մեծ տերությունների միջև: Քանզի Հայաստան լեռնաշխարհը իր աշխարհագրական դիրքով իրենից ներկայացնում էր մի իսկական բնական ամրոց, որը գերիշխում էր Մերձավոր Արևելքի և ամբողջ Ասիայի վրա: Հարևան երկրները միշտ էլ ձգտել են նվաճել այդ հանգուցակետ ամրոցը:

‘Ի՜նչ վաղնօրական ժամանակներից ասորեստանցիների, հռոմեացիների, պարսիկների, բյուզանդացիների, մոնղոլների, արաբների, սելջուկ թուրքերի և ռուսների գերնպատակը եղել է տիրանալ հայկական բարձրավանդակին, որպեսզի այստեղից ավելի դյուրավ տարածեն իրենց ազդեցությունը արևելքից՝ արևմուտք, արևմուտքից՝ արևելք, և նույնիսկ հյուսիսից՝ հարավ: Փաստորեն, շատ հաճախ, մեծ տերությունների միջև զավթողական կռիվները տեղի են ունեցել հայոց լեռնաշխարհի տարածքում, որից Հայաստանը միշտ էլ տուժվել է, քանզի երկիրը միշտ էլ ասպատակվել ու թալանվել է, և երկար ժամանակ չի կարողացել վայելել հարատև խաղաղություն, որպեսզի իր ուշադրությունը բևեռի երկ-

րի բարգավաճման վրա: Եվ հաճախ իր գոյությունն ու անկախությունը պահպանելու համար ստիպված է եղել մահու և կենաց կռիվ մղել տարատեսակ զավթիչների դեմ:

Եվ ահա, ըստ հեղինակի հետևության, վրա է հասնում թուրքական հինգդարյա երկարատև ծանր լուծը, որը նոր ժամանակներում վերածվում է աննկարագրելի տառապանքների: Բուլղար հեղինակի կարծիքով Հայկական հարցը հրապարակ է իջել և միջազգային խնդիր է դարձել թուրքական իշխանությունների վարած պանթյուրքիզմի բարբարոսական քաղաքականության հետևանքով, որի հիմնական նպատակն էր Եվրոպայից և արաբական երկրներից վտարված թուրքական վայրագ ցեղերի համար Փոքր Ասիայում, մասնավորապես Արևմտյան Հայաստանում, տարածքների զավթել, զանգվածաբար տեղահանելով և ոչնչացնելով դարերով այստեղ բնավորված հայ ժողովրդին: Այսպես էր, որ այդ դժնի քաղաքականության զոհը դարձավ մի ամբողջ խաղաղ ժողովուրդ՝ հանձինս արևմտահայությանը, և որի հետևանքով Հայկական հարցը դարձավ միջազգային օրընթաց խնդիր:

Այսպիսով Հայկական հարցի բարդույթը առավել սրությամբ սկսվում է հռովմվել 1877-1878թ.թ. ռուս-թուրքական պատերազմի հետևանքով: Սակայն մեծ տերությունների 1878 թվականի Ման-Ստեֆանոյի, և ապա դրան հաջորդող Բեռլինի վեհաժողովի համապատասխանաբար 16-րդ և 61-րդ հոդվածները, ինչպես և 1896թ. մայիսյան և հետագայում 1913 թվականի փետրվարյան համաձայնագրերի, թուրքերի կողմից խոստացված բարենորոգչական սին պատրանքները, մեծ տերությունների տարակարծությունների պատճառով մնացին ձայն բարբառո հանապատի: Ավելին, սուլթան Աբդուլ Համիդը բարենորոգչական այս ծրագրերին պատասխանեց անմարդկային կոտորածներով, և այդ խժոժությունները արդարացնում էր, որ իբր եայերը իր թիկունքում ապստամբություն են նախապատրաստում:

Այնուհետև բուլղար հեղինակը հետամուտ է լինում Հայկական հարցի հետագա ընթացքին: Իշխանության

գլուխ անցած երիտթուրքերը, իրենց տրամադրության տակ ունենալով Անատոլիայի խորքերում հսկայական քանակությամբ թաքնված զինամթերք, որն վրիպել էր դաշնակից պետությունների ուշադրությունից, ավելի ու ավելի սաստկացնում են հալածանքները հայերի դեմ, վերջնականապես թոթափվելու համար Հայկական հարցի ուրվականից: Այս կապակցությամբ գրքում վկայակոչվում են առաջին աշխարհամարտի տարիների Գերմանիայի, Անգլիայի, Ֆրանսիայի, Իտալիայի տերությունների նախագահների, արտգործնախարարների, օտարերկրյա դեսպանների, հյուպատոսների, ինչպես Մետերնիխի, Լոյդ Ջորջի, Ռոբերտ Մեսիլի, Բալֆորի, Բրիանի, Սոնինոյի և այլ պաշտոնական անձանց մեկնաբանությունները՝ Թուրքիայում հայերին ոչընչացնելու նպատակով սանձազերծված դժոխային վայրագությունների մասին: Սակայն մարդասիրական բնույթի այս կարծիքներն անարձագանք են մնում, և թուրքերը, այժմ արդեն քեմալական ազգայնականների գլխավորությամբ, առավել զազանաբար հետամուտ են լինում ամբողջ Արևմուտյան Հայաստանից հայերին վերջնականապես տեղահանելու և արմատապես ոչնչացնելու իրենց պանթյուրքիստական ծրագրի իրագործմանը, և որպեսզի ճանապարհի հարթեն դեպի Բաքու և «Պարսկաստան»:

«Հայկական Հանրապետությունը» գլխում բուլղար հեղինակը համակրանքով է խոսում հալոց նոր պետականության ստեղծման ու կազմավորման, և այն մեծ ոգևորության մասին, որով հայ ժողովուրդը ձեռնամուխ է լինում պետության և ժողովրդի առջև ծառայած քաղաքական, տնտեսական, սոցիալական և մշակութային խնդիրների իրագործմանը: Սակայն Թուրքիան արգոսյան աչքերով հետևում էր մի բոտ հողի վրա հայ ժողովրդի ազգահավաքման գերմարդկային ճիգերին: Վրա են հասնում թուրք-բուլղարական համագործակցությանն հաջորդող դեպքերը, որոնք էլ ավելի են բարդացնում Հայաստանի իրավիճակը: Մովետական իշխանությունը Մոսկվայից սպառնալի նոտա է հղում Հայաստանի կառավարությանը՝ չեղյալ համարելու Սևրյան դաշ-

նագիրը և իր կապերը խզելու համար դաշնակից պետություններից, որոնց օգնությունն էր հայցել Հայաստանի նորընտիր կառավարությունը: Չու՛ր հույսեր...

Հայաստանի ներքին և արտաքին քաղաքականության մի շարք մանրամասներից հետո, բուլղար հեղինակն անդրադառնում է նաև Կարսի և Ալեքսանդրապոլի դաշնագրերին, որոնց արդյունքում թուրքերի իշխանության տակ են ճանաչվում Սուրմալուն, Կարսը, Արդահանը Կաղզվանը, իսկ Նախիջևանին տրվում է ինքնավարություն՝ Ադրբեջանի հովանավորության տակ:

Կիլիկիայի ճակատագիրը նույնպես հետաքրքրում է բուլղար հեղինակին: Նա հավուր պատշաճի շարադրում է իր իմացությունները այս երկրամասում վաղնջական ժամանակներից հայերով բնակեցված երկրի անցյալի ու ներկայի պատմությունը և վկայակոչում հայկական կոտորածների ողբերգական օրերին Կիլիկիայում գտնվող ֆրանսիական սպաների անմիջական տպավորությունները, որոնք, ի տես անցյալի վեհաշուք ավերակների, խոստովանում են, որ այստեղ ամենուրեք ամեն ինչ շնչում է հայկականությամբ և քրիստոնեությամբ: Եվ ի հեճուկս մոնղոլ և թուրքական ցեղերի զավթողական արշավանքներին, Կիլիկիայի հայերը մինչև օրս հավատարիմ են մնացել իրենց բնակեցրած երկրին, ամեն կերպ ձգտել են աշխուժացնել և զարգացնել հարաբերությունները մայր հայրենիքի ու եվրոպական երկրների հետ: Հեղինակը ցավով է նշում, որ ներկա ժամանակներում Կիլիկիան ևս, ինչպես ամբողջ Արևմտյան Հայաստանը, թուրքերի կողմից ենթարկվել է թալանի ու ավերածությունների: Եվ չնայած ֆրանսիացիների օգնության, դեռ չի լուծված, և որ նոր շրջափուլում թուրքական կոտորածներից հրաշքով փրկված ու աշխարհով մեկ ցրված հայ ժողովրդի խլյակներին ի մի հավաքելու և նրանց համար մի ապահով ազգային օջախ ստեղծելու խնդիրը դեռևս մնում է օրընթաց հարց:

Այն հանգամանքը, որ ներկա աշխատասիրությունը հազեցած է նորագույն շրջանում Հայկական հարցին և

հատկապես Հայաստանի առաջին հանրապետության ծրագրերին, նրա կարճատև կյանքին, և հայ-թուրքական ու հայ-ռուսական հարաբերություններին վերաբերող հավաստի մանրամասների իրազեկությամբ, բացառված չէ, որ բուլղար հեղինակն արժարժվող խնդրի շուրջ իր ստույգ տեղեկությունները քաղել է ինչպես սույն գրքի վերջում ներկայացված մատենագիտական աղբյուրներից, այնպես էլ Հայաստանում բուլշևիկյան կարգեր հաստատվելուց հետո, որի նկատմամբ այնքան էլ համակիր չէ հեղինակը, երկրից հեռացած և ժամանակավորապես Բուլղարիայում ապաստան գտած Հայաստանի առաջին հանրապետության պետական և հասարակական գործիչներից:

«Եվ այսպես,- գրում է գրքի հեղինակը,- Հայաստանը բաժանված էր թուրք ազգայնականների և ռուս բուլշևիկների միջև, որպեսզի ծանրորեն նստի կուլտուրական Եվրոպայի և մարդասիրական Ամերիկայի խղճի վրա»:

Կ. Ճինգոզյան

Ընթացիկ տարվա մարտ ամսում հիմնադրվեց Բուլղար-հայկական ընկերությունը, որն իր ծրագրումների շարքում նպատակ ունի նաև մշակույթի և սոցիալական ասպարեզներում նպաստելու հայերի և բուլղարների հոգևոր մերձեցմանը և աջակցելու նրանց գրականության և պատմության փոխադարձ ուսումնասիրման գործին:

Հարկավոր է առանձին ուշադրություն նվիրել վերջին հանգամանքների վրա, քանզի հայ գրականության հարուստ գանձարանը, և այն մեծ ու կարևորագույն տեղը, որ գրավում է հայոց պատմությունը ժողովուրդների պատմության մեջ, մեզ մոտ համարյա անծանոթ են: Իրավացի են ֆրանսիացի պատմաբան Գ. Շլումբերգերի հետևյալ խոսքերը, ասված Ժ. դը Մորգանի «Հայ ժողովրդի պատմությունը» գրքի առաջաբանում. «Հայ ժողովուրդը ոչ միայն բոլոր ժողովուրդներից ամենադժբախտն է, այլև նրա պատմությունը, չնայած նրա փառավոր անցյալին, մեզ ամենից քիչ է հայտնի, որովհետև դարեր շարունակ այն անընդհատ ճնշվել է օսմանյան արյունոտ բռնատիրության ամենածանր լծի տակ»:

Մենք, բուլղարներս, պետք է ավելի շատ հետաքրքրվենք հայ ժողովրդի պատմությամբ, քանզի անկախ այն խոր համակրանքից, որ փոխադարձաբար տաժում են մեր երկու թշվառ ժողովուրդները, մեր միջև արձանագրվել են պատմական այնպիսի սերտ փոխհարաբերություններ, որոնք նրանց առավել են մերձեցնում, և որոնք պարտավորեցնում են ավելի լավ ճանաչել միմյանց պատմությունը: Այստեղ, թող ինձ թույլ տրվի մի քանի օրինակներ բերել:

Այսօր գիտությունը հաստատել է, որ հայերը, որոնք Զրիստոսից առաջ 7-րդ դարի վերջում, Փոքր Հայաստանից՝ Կապադովկիայից, տեղափոխվել են իրենց պատմական բնակավայրերը (Հայաստան), սկիզբ են առել Թրակիայից, որտեղ նրանք եղել են թրակո-փոյուգական մեծ ժողովրդի մի հատվածը, որ Զրիստոսից 2000 տարի առաջ բնակեցրել են

Բալկանյան թերակղզու զգալի տարածությունը: Քրիստոսից հետո 8-րդ դարից, բյուզանդական կայսրերը հաճախ հայերին բերել բնակեցրել են թրակիական ամրոցներում, մասնավորապես Պլովդիվում, որպես սահմանապահ զորքերի ծառայողներ: Հայտնի է, որ հայ և սիրիացի գաղթականները նպաստել են Բուլղարիայում բոգոմիլյան ուսմունքի առաջացմանը, որը նշանակալի դեր է կատարել բուլղար ժողովրդի պատմության մեջ: Վերջում նկատենք, որ հայոց եկեղեցական ճարտարապետությունը որոշակիորեն իր ազդեցությունն է թողել մեր եկեղեցական շինությունների վրա, որը պարզորոշ երևում է Պերուշտիցայի «Կարմիր եկեղեցու» ավերակներից:

Որպեսզի հնարավորություն ընձեռվի հայերին և բուլղարներին գոնե ընդհանուր գծերով ծանոթանալու հայ ժողովրդի պատմությանն ու մշակույթին, Բուլղար-հայկական ընկերությունը նպատակահարմար գտավ հրատարակել մի շարք հանրամատչելի գրքույկներ, որոնցից մեկն այսօր ներկայացնում ենք մեր ընթերցողների ուշադրությանը:

Հուսով ենք, որ գրքում շոշափված հարցերի հրատապության պատճառով, այն լայն տարածում կգտնի հայ և բուլղար ընթերցողների շրջանում, ովքեր ցանկանում են ծանոթանալ Հայկական մեծ հարցի զարգացման նորագույն շրջափուլին:

Դոկտոր-պրոֆեսոր Գ. Ի. Կացարով,
Բուլղար-հայկական ընկերության
նախագահ

Սկսած 1895 թվականից, ամբողջ կուլտուրական եվրոպայի աչքի առաջ, ինքնական ու անպատիժ կերպով անց է կացնում պանթուրքիզմի քաղաքականությունը, որն իր վայրագությամբ հիշեցնում է անտիկ աշխարհի զավթիչների քաղաքակա-նությունը: Հայ ժողովուրդն այս քաղաքակա-նության զոհն է: Քաղաքակիրթ Եվրոպայի հայացքի առջև զանգվածային ոչընչացման ենթարկված այս ժողովրդի ողբերգությունը գուցե և մնալու է քաղաքակրթության պատմու-թյան ամենախավար և ամենից ամոթալի էջը:

Այս ողբերգությունը իր ծավալով մեր ժամանակի կո-պիտ մատերիալիզմի և նացիոնալիզմի քաղաքականու-թյան դեմ և մարդկային ազատության համար հնչող ամե-նագոր կանչն է:

Սույն գրքի նպատակն է, ըստ ամենայնի, լույս սփռել վերջին տարիների դեպքերի և իրադարձությունների վրա, որոնք անմիջականորեն աղերսվում են Հայաստանի ճակա-տագրի հետ, և որոնք վերջ տվեցին նրա գոյությանը: Այն գրված է “Delegation de la Republique Arménienne-ի”¹ հրատարակությունների՝ “L'Arménie et la guestion Arménienne-ի”² և “L'Arménie au point de vue économiqgue-ի”³ տվյալ-ների հիման վրա: Այս գրքերը մարդկային խղճի և արդարու-թյան զգացողությանն ուղղված կոչեր են:

Նրանց համար, ովքեր ցանկանում են տնտեսական և պատմական տեսակետից առավել ընդարձակել Հայաստա-նի մասին իրենց հետաքրքրության շրջանակները, գրքի վեր-ջում ներկայացվում է համապատասխան գրականության մատենագիտությունը:

¹ «Հայաստանի Հահրապետության պատվիրակություն»

² «Հայաստանը և Հայկական հարցը»

³ «Հայաստանը էկոնոմիկայի տեսակետից»